
ÖTÜKEN

DÜŞÜNEN TÜRKÇE

ALİ AKAR

ÖTÜKEN

ÖTÜKEN

YAYIN NU: 1415
KÜLTÜR SERİSİ: 828

T.C. KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NUMARASI: 16267

ISBN:

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®
İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 • 34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50 • (0212) 293 88 71 - Faks: (0212) 251 00 12

Editör: Göktürk Ömer Çakır

Kapak Tasarımı: Ceyhun Durmaz

Dizgi-Tertip: Ötüken

Kapak Baskısı: Karakış Basım

Baskı: İmak Ofset Basım Yayın San. ve Tic. Ltd. Şti.
Sertifika Numarası: 12531 Tel: (0212) 444 62 18

İstanbul- 2019

Kitabın bütün yayın hakları Ötüken Neşriyat A.Ş.'ye aittir.
Yayınevinden yazılı izin alınmadan, kaynağın açıkça belirtildiği akademik çalışmalar ve tanıtım faaliyetleri haricinde, kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz; hiçbir matbu ve dijital ortamda kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

PROF. DR. ALİ AKAR; 1965 yılında Sivas'ta doğdu. 1988'de KTÜ Fatih Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünden mezun oldu. Kısa bir süre öğretmenlik yaptıktan sonra 1990'da mezun olduğu bölümde açılan araştırma görevliliği sınavını kazanarak üniversiteye giriş yaptı. Yüksek lisansını Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Eski Anadolu Türkçesi alanında yaptı. Doktora çalışmasını ise 1997 yılında İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eski Türk Dili Ana Bilim Dalında *Mirkâtü'l-Cihâd* (Dil Özellikleri-Metin-Dizin) adlı tezle tamamladı. Askerlik görevini, Kara Harp Okululunda yedek subay öğretim elemanı olarak yaptı. 2006'da doçent, 2011 yılında profesör oldu. Çalışma alanı Türk dili tarihi, tarihî Türk lehçeleri, Oğuz grubu lehçeleri, Eski Anadolu Türkçesi ve Türkiye diyalektolojisi olan yazarın, ulusal ve uluslararası dergilerde çok sayıda makalesi yayımlandı. Yurt içi ve yurt dışında çeşitli kongre ve sempozyumlara katıldı. Ali Akar'ın, bu kitabından başka, *Türk Dili Tarihi, Oğuzların Dili, Muğla Ağızları, Muğla ve Yöresi Ağızları, Mirkâtü'l-Cihâd* (Gelibolulu Mustafa Âli) adlı beş eseri daha bulunmaktadır. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesinde öğretim üyesi olarak çalışan yazar, evli ve iki çocuk babasıdır.

İçindekiler

BİRKAÇ SÖZ / 11
SÖZLER 19
adak / 23
ağartı / 24
ağırşak / 25
ağır ayak / 26
ağmak / 27
ağız / 28
ağlağu / 29
akyel / 30
al / 31
alışmak / 32
altmış / 33
anlamak / 34
arık / 35
aşağı / 36
aşermek / 38
atlamak / 39
ayol / 40
azık / 41
azmak / 43
bağdaş / 47
bardak / 48
barınmak / 49
barış / 50
baş / 51
başak / 52
başar / 53
beğenmek / 54
belermek / 55
beliñlemek / 56
beri / 57
bıçkın / 58
biçin / 59
bilek / 60
bitimek / 61
boğaz / 62
boy bos / 64
buçuk / 65
budak / 66
bunalım / 67
burun / 68
buymak / 69
bürük / 70
bütün / 71
çadır / 74
çağırmak / 75
çalık / 76
çalmak / 77
çalışmak / 78
çapkın / 79
çavmak / 80
çıkmak / 81
çilemek / 82
çimerlik / 83
çimmek / 84
dadanmak / 87
daha / 88
dal / 89
dalamak / 90
-dan ağrı / 91
darılmak / 92
dazlak / 93
değer / 94
değirmi / 95
değirmen / 96
değme / 97
densiz / 99
deprem / 100
dilemek / 101
dinlenmek / 102
donatmak / 103
doymak / 104
dudak / 105
duvak / 106
düğme / 108
düğü / 109
düğüm / 110
düğün / 112
dün / 113
dünür / 114

düşünce / 115
düven / 116
eğin / 119
eğirmek / 120
eğri-bügrü / 121
emek / 122
enemek / 123
erdem / 124
erik / 125
erinmek / 126
erk / 128
erte / 129
esin / 130
esrük / 131
gebe / 135
gece / 136
gelin / 137
gibi / 138
giysi / 139
gizem / 140
gizlemek / 141
göbek / 142
göğermek / 144
gönenmek / 145
göre / 146
göresimek / 147
görk / 148
göstermek / 149
göynümek / 151
göz / 153
gözer / 154
gözleme / 155
gücenmek / 156
günülemek / 157
güreş / 158
güvey / 159
höllük / 163
için / 167
iğrenmek / 168
ile / 169
ilersük / 170
ilik / 172
ipek / 173
istek / 174
işlengi / 175
isot / 176
kaşımak / 178
katı / 79
kavuşmak / 180
kılık / 182
kınamak / 184
kırağı / 185
komşu / 186
konuşmak / 187
koşam / 188
köpek / 189
köpük / 190
köseği / 191
kösem / 192
köşk / 193
kucak / 194
kulaç / 195
kullanmak / 196
kuyumcu / 197
lan / 201
oda / 205
oğlak / 206
oğuz / 207
okumak / 208
onarım / 209
or / 211
orak / 212
otacı / 213
oyuncak / 214
öğrenmek / 217
öğün / 219
öğürsemek / 220
öğüt / 221
öksüz / 222
ölgülü / 223
örümcek / 224
öte / 225
ötürü / 226
ötürük / 227
öz / 228
sağlar / 231
sakınmak / 232

saklamak / 233
saklambaç / 234
salak / 235
saman / 236
sancak / 237
savaş / 238
seğirtmek / 239
sevi / 240
sidik / 241
sinsi / 242
sınıkç / 243
sıtma / 244
sormak / 245
subaşı / 246
suvarmak / 247
tabanca / 250
tapan / 252
tarla / 253
taşmak / 254
taşımak / 255
taşra / 256
tavşan / 257
timur / 258
topuk / 259
torun / 260
tosun / 261
toyum / 262
tümsek / 263
tünemek / 264
ucuz / 267
uçkur / 268
uğur / 269
uğunmak / 270
utmak / 271
usanmak / 272
utanmak / 273
uymak / 274
utku / 275
ünlemek / 278
üstünkörü / 279
üşengeç / 280
ütmek / 282
üzüm / 283
yagı / 286
yakın / 287
yalak / 288
yaltak / 289
yanıt / 290
yapağı / 291
yapı / 292
yaprak / 293
yara / 294
yarı / 295
yarın / 296
yaşmak / 297
yatsı / 298
yavşak / 299
yavuklu / 300
yayan / 301
yayla / 303
yaymak / 304
yazı / 305
yazık / 306
yelikmek / 307
yelmek / 308
yeşermek / 309
yeşil / 310
yiğit / 311
yine / 312
yitimek / 313
yolak / 314
yorgan / 315
yorgun argın / 316
yoz / 317
yörük / 320
yukarı / 321
yumuş / 322
yüksek / 323
yüksünmek / 324
yülimek / 325
yürek / 326
yüzmek / 327
DİZİN / 329
KAYNAKLAR / 338

BİRKAÇ SÖZ...

2014 yılının sonlarında bir sosyal medya hesabında liste arkadaşlarıma yönelik olarak Türkçe kökenli kimi kelimeler üzerinde küçük etimoloji denemeleri paylaşmıştım. Bunlar arkadaşlarımın ilgisini çekti. Bu ilgi beni bu konuda daha fazla kafa yormaya yönlendirdi ve yıllardır biriktirdiğim notları bir araya getirmeme vesile oldu.

Sosyal medya ilginç; hemen her kültür çevresinden, meşrepten, yaş ve meslek grubundan insanların bulunduğu bir ortam. Bu kadar çeşitli insan profiliyle teknik bir konu olan etimoloji meselelerinin tartışılması bir sorundu, fakat insanlarımızın, dillerinin üzerinde düşünme gayretleri heyecan vericiydi. Elinizdeki kitap işte bu sorundan doğan heyecanla yazıldı… Kitabın üslubunu bu ortamın dili belirledi ve kitap, bu yüzden daha önce yazılmış hiçbir kitaba benzemedi…

Peki bu "benzemezlik" nasıldı?

Bu kitap bir sözlük değil, dilbilgisi kitabı değil, etimoloji kitabı değil, ağızlardan derlenen sözler değil; Eski Türkçenin, Orta Türkçenin, Yeni Türkçenin sözlüğü değil. Çağdaş lehçelerle ilgili bir sözlük hiç değil...

Peki bu kitap nasıl bir kitaptır?

Yukarıdaki "değil"lerin hepsini kapsayan, popüler, ama ömrünün üçte ikisini Türk dilinin "iç"inde geçirmiş bir dil işçisinin, bir dil âşığının anadilinin tarihî kökleri üzerinde kendi kendine yaptığı bir iç konuşma ve bu konuşmaya okuyucuları da ortak etmek isteyen, onlarda, dildeki kaybolmuş anlam derinliklerini hatırlatan ve anadillerinin söz yapma mantığı üzerinde merak uyandırmaya çalışan bir kitaptır…

Esasen buradaki kelimelerden birçoğunun yapısı Türk dili uzmanlarının malumu olan bilgilerdir. Bu yüzden kitabın hedef okur kitlesi kökenbilgisi uzmanlarından çok, bu alana meraklı kimseler, öğrenciler ve daha ötesi, sokakta Türkçe konuşan insanlardır. Bu yüzden ayrıntılı, özel dilbilgisi terimleri, işaretleri kullanılmaktan mümkün olduğunca uzak durulmuştur…

Niye Düşünen Türkçe?

Çünkü Türkçe, düşünen bir dildir…

Bir dilin konuşurlarının düşünüş tarzları, hayat felsefeleri, olaylar karşısında aldıkları tavırlar doğrudan dile yansır. Diğer yandan, dil de insanları şekillendirir, onların düşünüş biçimlerini belirler. Çünkü insan, kelimeleriyle düşünür. Bu yüzden, dil ile insan arasında organik bir bağ vardır. Bu bağ, Türkçede daha belirgindir, ya da en azından ben öyle düşünüyorum. Nitekim dilim ile düşüncem arasında sıkı bir bağ görüyorum. Düşüncem, dilim sayesinde hayat buluyor, dilim, yeni düşüncelere yelken açmamı sağlıyor, bana yol gösteriyor, beni ben ediyor… Bu konuda, Amerikalı Osmanlı tarihçisi David Cuthall dikkat çekici bir değerlendirmesini hatırlamadan geçemeyeceğim: "Birçok yabancı dil bilirim. Bu diller arasında Türkçe öyle bir farklı dildir ki yüz yüksek matematik profesörü bir araya gelerek Türkçeyi yaratmışlar sanki. Bir kökten bir düzine sözcük üretiliyor. Ses uyumuna göre görev anlam değişiyor. Türkçe öyle bir dildir ki başlı başına bir duygu, düşünce, mantık ve felsefe dilidir." Bu yönüyle Türkçenin kelimeleri yoğun bir zihinsel birikimle dünyayı tanımlıyor, anlamlandırıyor. Türkçe bu bakımdan bir düşünce dili. Bu dilin kelimeleri öyle bir mantık ve düşünce derinliğiyle oluşturulmuş ki uzaydan gelen biri onları bir filozoflar heyeti türetmiş sanır.

Tarih yazıyla başlar, ama dil insanla. Bu yüzden dilin tarihi, insanın tarihidir; kelimelerin kökenleri onbinlerce hatta yüzbinlerce yıl öncesine dayanır. Dil sürekli devinir, gelişir, değişir; birçok söz zaman içinde ölür, bunların yerini başka sözler alır. Her daim değişen, devinen bu hareketli süreç içinde yeni oluşturulan, türetilen bütün sözler geçmişteki eski ve derin köklere dayanır…

Bu bakımdan dilin köklerini, düşüncenin derinliklerinde aramak gerekir. İşte bu arayış yolculuğunda önümüzde açılan aydınlık çığır, bizi Anadolu yaylalarından Sibirya tundralarına kadar götürdü.

Çığır, bizi yalnızca coğrafyanın enginliğine değil tarihin derinliklerine de taşıdı… Orada Orhun kıyılarında dikilmiş yazılı ilk Türkçe belgeleri, Dun Huang'da gayretli Uygur kâtiplerinden kalan metinleri, Kaşgarlı'nın göz nuru Divânü Lügâti't-Türk'ü, Yunus'un Anadolu yaylarında söylediği Oğuzca ilk ilahilerini, Toros yaylarının gönlü hep on sekiz yaşında olan ozanı Karacaoğlan'ının koşmalarını ve Türkçenin tarihine altın harflerle yazılmış daha nice metni tekrar okuduk, onları yazan gönül ve kalem erlerine selam verdik.

Yazılı ve sözlü dilde köklerini unuttuğumuz binlerce kelime var… Bunların her biri başka bir hatıra taşıyor. Ama biz o "hatıra"yı unutmuş durumdayız… Söz gelimi, *günüle-* "kıskanmak" sözü ta Moğol bozkırlarındaki "kuma" anlamına gelen *küni* ile ilintili… Dilimiz, kıskanmayı "kuma"lık ile özdeşleştirmiş… Eski Türkçenin *idi*sini Orta Asya bozkırlarında bırakılırken Arapçadan "sahip" ve "rab" kelimelerini alıp onlara kutsiyet izafe etmişiz. Daha sonra bu da yetmemiş, Yunancadan *efendos*'u alıp "efendi" yapmışız… Fakat kelimemiz bize bu kez *iye* olarak geri dönmüş…

İnanılmaz hızla ilerleyen teknoloji, hayat tarzımızı köklü olarak değiştiriyor. Buna bağlı olarak dilin kavram alanları daralıyor ve binlerce yıldan beri kullanılan sözlerimiz birer birer unutuluyor. Artık *üzengi* kelimesi kulaktaki malum kemikten öte bir anlam ifade etmiyor… *buzağı* sözünü nüfusumuzun köylerde yaşayan çok küçük bir kısmı dışında bilen yok…

Eskiden her hayvanın bir adı vardı. Koyunun bir yaşındaki erkek yavrusuna *toklu*, dişisine *şişek*; erkek sığır yavrusuna *tosun* dişisine *düve* denirdi. Hatta bunların renklerine göre ayrı ayrı isimleri vardı… Atın beyazı *kır*, koyu kahverengi olanı *doru*, hafif kirli beyazı *demirkır* idi… Koyunlar *kuzular*, inekler *buzağılar*,

at ve eşek *kulunla*r, köpek ve kediler *enikle*r, mandalar *balaklar/ malakla*r ve develer *bodala*rdı. Şimdi hepsi için "yavrulamak" diyoruz. Hayvanların da dili vardı: koyun *me*ler, keçi *beğir*ir, köpek *ür*ür, kurt *ulu*r, at *kişne*r, eşek *anır*ır, deve *bozla*rdı. Şimdi hepsi "sesleniyor"…

Kelimeler dirilir mi, elbette hayır. Dil de bizim gibi canlı, organik, ölümlü… Ölen insan gibi söz de geri gelmiyor. Çünkü o kendi çağının bir işaretiydi, varlığıydı, sembolüydü, göstergesiydi. Biz burada ölmek üzere olan veya kök anlamı belirsiz hâle gelmiş sözlerden son bir haber soracak, onların ailesini tanıyacak, terekelerinin peşine düşeceğiz… Onlarla yok olan güzelliklere son bir kez göz atacağız, nazar salacağız… Niçin? Çünkü şu anda konuştuğumuz bütün sözler, o eski, ölmek üzere olan "arkaik", "saklantı" kelimeler üzerinde yükseldi… *buñ* olmasaydı *bunal*mayacak, *uz* olmasaydı *uzman*laşamayacaktık…

Türkçe yüz binlerce kelimesi, on binlerce deyimi, atasözü olan büyük bir medeniyet dili. Bunların büyük çoğunluğu Türkçe kökenli sözlerden oluşuyor, ama yabancı dillerden kopyalanan, komşu milletlerden aldığımız birçok alıntı kelimemiz de mevcut. Bunların kökenlerini tespit etmek bu çalışmanın kapsamının dışındadır. Amacımız da zaten bu değildir.

Bu yüzden elinizdeki kitapta Türk dilinin söz denizinden yalnızca kökeni Türkçe olan kelimeler üzerinde durulmuştur. Yukarıda ifade edildiği gibi dilimiz, birçok dilden değişik kavram alanlarına ait alıntılar yaparak zenginleşmiş, alıntıladığı sözlerin ses, yapı ve anlamları tanınmaz hale gelebilecek kadar değiştirmiş. Kuşkusuz ki bunlar da Türk dilinin derin sözleri kategorisinde girerler, fakat biz bu kitabı Türkçe kökenli olanlarla sınırlı tuttuk. Çünkü belirtiği üzere, alıntı sözlerdeki kaynak dillerin sözlük ve gramer kitaplarını ayrıca incelemek başka bir çalışmanın konusudur.

Bu kitap kökü herkesçe bilinen sözleri değil, anlamları açık olarak bilinmeyen "gizemli" ve "derin" köklerin kitabıdır. Bu yüzden *gözlük, ayakkabı, yürüyüş, bilgisayar*… gibi sözleri incelemedik; *anla-, saklambaç, kına-, örümcek*… gibi derinlere kök salmış sözle-

rin sihirli dünyasına götürmek istedik sizleri… Bu etimolojilerde kökeninin kolay kolay tespit edilmediği sözlerde Türk dilinin söz yapma, oluşturma mantığı içinde kendi görüşlerimizi, düşüncelerimiz ve tecrübelerimizi devreye soktuk, dilcilerin muhtemel olarak gördükleri ihtimalleri değerlendirerek yorumlamalar yaptık. Bunlar tartışmaya açıktır, fakat yeni belgeler, deliller bulununcaya kadar bizim görüşümüz bu yöndedir.

Bu kitapla aynı zamanda tarihî ve coğrafi bakımdan uzaklaştığımız Asya'nın en kuytu köşelerine selam yollayacağız. Yakutistan'daki "çakmak"ı Ege kıyılarındaki "çoveş"le birleştireceğiz. Moğolistan'daki bengü taşlarda gururla okuduğumuz kelimelerin Balkan coğrafyasına kadar uzanan "iz"lerini takip edeceğiz…

İnsanoğlu doğadan, diliyle birlikte koptu. Şimdilerde büyük kentlerin hızlı yaşam hengâmesinde geçmişine yabancı, geleceğine ilgisiz vaziyette küresel dünyanın tüketim nesneleriyle yeni oluşturulan "para" adlı dinin aciz, çaresiz ve hodkâm ümmeti olmuş durumdadır… Bu yalnızca bizim sorunumuz değil, bütün dünyanın -az azından kültürel- bir yok oluş süreci… Bu süreç, dilin yitirilmesiyle başladı… Eğer, insanlık –ve dahi Türkler- yeniden güzellik, aşk, barış, bilgi… adına yeni bir hamle yapacaksa, bu, zengin, derin ve bizi biz yapan anlam dünyasıyla mümkün olacaktır; ancak kelimelerimizle yeniden ayağa kalkacağız. Zira Heidegger'in dediği gibi *Die Sprache ist das Haus des Seins* (=Dil varlığın evidir).

Teşekkür etmem gereken birçok kişi var; dostlarım, meslektaşlarım, öğrencilerim, asistanlarım, sosyal medyadan beni bu konuda teşvik eden liste arkadaşlarım, iyi ki varsınız, iyi ki dil sevdası yüreğinizi ısıtmaya devam ediyor… Ve eşim Nihan Hanım… Kitabın yazımı aşamasında kahve çekti, çay çekti ve dahi kahrımı çekti… Bu kitap çıktıysa en büyük fedakârlığı o yaptı, bu yüzden teşekkürlerin en büyüğü ona… Kitabı bitirince emaneti ehline yani Ötüken Neşriyat'tan Göktürk Ömer Çakır'a teslim ettim. Gerisini onlar gerektiği gibi hallederler nasıl olsa…

Türklük bilimine faydalı ola…

Muğla, 3 Mayıs 2019